

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Β. ΓΛΑΡΟΥ
Ἐπ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ
ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΑΠΠΑΔΟΚΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ
ΤΗΣ Β' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ

Ἀνάτυπον
ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΑ
Τόμος ΜΖ' (2012)

ΑΘΗΝΑΙ 2012

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ
ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΑΠΠΑΔΟΚΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ
ΤΗΣ Β' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ*

ΥΠΟ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Β. ΓΛΑΡΟΥ

Έπ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Γενικά

Λαμβάνω τὴ σκυτάλη στὴν παρούσα συνεδρία, συγκινημένος γιὰ τὴν ιδιαίτερη τιμὴ νὰ μιλήσω σὲ ἓνα χωρὶ ἱερὸ γιὰ τὰ θεολογικὰ γράμματα, καὶ πιάνω τὸ νῆμα ἀπὸ τὸ θέμα ποὺ ἀνέπτυξε ἐνδελεχῶς ὁ Σεβασμιώτατος κ. Χρυσόστομος, Καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας Δογμάτων καὶ Συμβολικῆς. Ἡ Α' Σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί, ὅπως εἶναι γνωστόν, Β' Οἰκουμενική, ὀλοκληρώνει, ἤ, γιὰ νὰ μιλήσουμε μὲ τὴ γλῶσσα τῶν Πατέρων, τελειοῖ τὸ *Σύμβολον τῆς Πίστεως*. Τὸ καθιστᾷ θεμελιῶδες κριτήριο ὀρθοδοξίας κατὰ τὴν ἀποσαφήνιση καὶ διατύπωση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῶν ἐπόμενων Οἰκουμενικῶν Συνόδων¹. Ἄλλωστε, οἱ αἱρέσεις ποὺ ἀντιμετώπισαν οἱ ἐπόμενες Οἰκουμενικὲς καὶ πολλὲς τοπικὲς Σύνοδοι τῆς πρώτης χριστια-

* Εἰσήγηση ἐκφωνηθεῖσα στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ταχυρρυθμοῦ Μεταπτυχιακοῦ Ἐπιμορφωτικοῦ Θεολογικοῦ Σεμιναρίου ὑπὸ τὸν τίτλο «*Ἡ περίοδος τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου*», ποὺ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Ποιμαντικῆς Ἐπιμορφώσεως τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν καὶ πραγματοποιήθηκε στὴν Ἱερὰ Πατριαρχικὴ καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Ἀγίας Τριάδος νήσου Χάλκης (3-7 Μαρτίου 2013).

1. Γιὰ τὴ συνοπτικὴ διατύπωση τῆς διδασκαλίας τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων βλ. τὴν ἐργασία τοῦ Β. Γιαννοπούλου, *Ἱστορία καὶ θεολογία τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων*, ἐκδ. Ἐννοια, Ἀθήνα 2011.

νικῆς χιλιετίας, ἦσαν παρακλάδια, παραφυάδες, περαιτέρω στρεβλώσεις τῆς ἀρχικῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως, ἡ ἀτυχεῖς προσπάθειες ἄρσεως τῶν ἀρειανίζουσῶν κακοδοξιῶν.

Ἡ Β' Οἰκουμενικὴ συμπληρώνει καὶ τελειοῖ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Χρησιμοποιώντας μία φιλοκαλικὴ παρομοίωση, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε ὡς τὴ Σύνοδο τῆς τελειώσεως. Τῆς τελειώσεως προηγείται, ὡς γνωστόν, ἡ κάθαρση καὶ ὁ φωτισμός. Εἶναι δὲ βέβαιον, ὅτι οἱ ἀποφάσεις καὶ κυρίως οἱ πρῶτοι ἔξι κανόνες τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, σκοπὸ εἶχαν τὴν ἀπαλλαγὴ καὶ τὴν κάθαρση τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ λυπηρὰ φαινόμενα τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ὁ ἑβδόμος κανονίζει τὸ φῶτισμα, ἥτοι τὸ βάπτισμα τῶν προσερχομένων στὴν Ἐκκλησίαν πρῶτην αἵρετικῶν, τῶν ἀνηκόντων, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ κανόνα, στὴ «μερίδα τῶν σωζομένων»². Ὅταν ἡ «μερίς» καθαίρεται καὶ εἰσέρχεται στὸ καθολικὸ φῶς τῆς Ἐκκλησίας, τὸ μυστήριον τοῦ φωτισμοῦ ἐνεργεῖται στὸ ὅλον Αὐτῆς. Ἔτσι, ἡ «ὑποφωτιστικὴ Χάρις τοῦ Παναγίου Πνεύματος» ὁδηγεῖ τοὺς Πατέρες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων στὴν ἔκθεση τῶν ὅρων τῆς πίστεως³.

Εἰδικὰ στὴ Β' Οἰκουμενικῇ τὸ φῶς τῶν φωστήρων τῆς Ἐκκλησίας μεγάλων Καππαδοκῶν Πατέρων καταυγάζει τίς ἐργασίες της⁴. Στὴ λαμπα-

2. P.-P. Joannou, *Fonti, Fascicolo IX, Discipline Generale Antique I.1*, Tipografia Italo-Orientale "S. Nilo" – Grottaferata, Roma 1962, σελ. 53 (Π. Πάλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων...*, τόμ. Β', σελ. 187).

3. Βλ. *Τάξις γινόμενη ἐπὶ χειροτονίᾳ ἐπισκόπου*, ὅπου ὁ ἐψηφισμένος ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως ὁμολογεῖ: «Πρὸς δὲ τούτοις στέργω καὶ ἀποδέχομαι τὰς ἀγίας ἐπτά Οἰκουμενικὰς Συνόδους, καὶ τῶν Τοπικῶν, ἃς ἐκεῖναι ἀποδεξάμεναι ἐκύρωσαν, ἐπὶ φυλακῇ τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων ἀθροισθεῖσαι. Ὁμολογῶ πάντας τοὺς ὑπ' αὐτῶν, ὡς ὑποφωτιστικῆς Χάριτος τοῦ Παναγίου Πνεύματος ὁδηγούμενων, ἐκτεθέντας ὅρους τῆς ὀρθῆς Πίστεως, καὶ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνας, οὓς οἱ Μακάριοι ἐκεῖνοι, πρὸς τὴν τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας διακόσμησιν καὶ τῶν ἡθῶν εὐταξίαν κατὰ τὰς Ἀποστολικὰς παραδόσεις καὶ τὴν διάνοιαν τῆς Εὐαγγελικῆς θείας διδασκαλίας συντάξαντες, παρέδωκαν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνστερνίζομαι, καὶ κατ' αὐτοὺς, ἰθύνειν ἐπιμελήσομαι τὴν Θεῖαν βουλήματι κληρωθεῖσάν μοι διακονίαν καὶ κατ' αὐτοὺς διατελέσω διδάσκων πάντα τὸν τῇ πνευματικῇ μοι ποιμαντορίᾳ πεπιστευμένον Ἱερὸν Κλῆρον καὶ τὸν περιούσιον Λαὸν τοῦ Κυρίου» (*Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐν Ἀθήναις, χ.χ., σελ. 88).

4. Ἡ θεολογία τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, ὅπως ἐκφράσθηκε στὴ Β' Οἰκουμενικῇ Σύνοδο, ὑπῆρξε ἡ συνέχεια τῆς θεολογίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Μὲ ἀφετηρίαν τὴν κατοχυρωμένη πλέον ἐνότητα τῆς θείας οὐσίας τῶν τριῶν προσώπων τῆς Τριάδος, προχωροῦν στὴν ἀναλυτικότερη θεμελίωση τῆς ὑποστατικῆς διακρίσεώς τους. Βλ. καὶ Ἱ. Καλογήρου, «Τὸ Τριαδικὸν Δόγμα κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα», *ΕΕΘΣΠΘ* 13 (1968) 281-380, ἐδῶ: σελ. 343.

δηδρομία τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐνιαίου θεολογικοῦ πλαισίου της ἡγεῖται ὁ ἐν οὐρανοῖς Μέγας Βασίλειος, μὲ συμπαραστάτη ἐπὶ γῆς τὸν Ἀμφιλόχιο Ἰκονίου. Τὸ σπινθηροβόλο πνεῦμα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης προβάλλει τὸν θανόντα πρῶτο Πρόεδρο τῆς συνόδου Μελέτιο⁵ ὡς μεθόριο μεταξὺ τῆς φωτοχυσίας τοῦ ἐπιγείου κάστρου τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ ἀκτίστου Φωτὸς τῶν οὐρανίων μονῶν. Τὸ πράττει γιὰ νὰ ἐμπνεύσει τοὺς Συνοδικοὺς Πατέρες καὶ γιὰ νὰ κρατήσῃ τὸ βλέμμα τους προσηλωμένο στὸ Φῶς τῆς Ἀληθείας. Ὡστόσο, ἡ ἱστορία ἀναδεικνύει τὸν ἐγκωμιαστή τοῦ Μελετίου Γρηγόριο Νύσσης ὡς τὴ φωτεινὴ μορφή τῆς Συνόδου. Ὁ μεῖζων ὅλων Γρηγόριος ὁ Θεολόγος παραλαμβάνει τὴ δάδα τῆς προεδρίας τῆς Συνόδου καὶ γίνεται ὁ ἴδιος ὑπόδειγμα ταπεινώσεως, φωτισμοῦ καὶ ἀγάπης χάριν τῆς εἰρήνευσης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς διασώσεως τῆς ἀληθείας της. Μὲ τοὺς παραπάνω ὑμνητικὸς χαρακτηρισμοὺς, οἱ ὅποιοι, παρὰ τὴ λυρικότητά τους δὲν ἔχουν δόση ὑπερβολῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὸ θάμβος τῆς προσωπικότητας τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν Πατέρων, προέτρεξα στὴν προσπάθειά μου νὰ καταδείξω τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀξία τῆς προσωπικῆς τους ἐπιρροῆς στὴ διαμόρφωση ὅχι μόνον τοῦ θεολογικοῦ πλαισίου τῆς Συνόδου ἀλλὰ καὶ τοῦ ὅλου κλίματος αὐτῆς.

Ἡ δομὴ τῆς παρούσας εἰσηγήσεως, πρὸς διευκόλυνση τῶν ἀκροωμένων, διαρθρώνεται σὲ τέσσερις ἐνότητες καὶ ἐστιάζει σὲ ἓναν ἀνὰ ἐνότητα Καππαδόκη Πατέρα: τὸν Μ. Βασίλειο, τοὺς δύο Γρηγοριοὺς καὶ τὸν Ἀμφιλόχιο.

2. Μέγας Βασίλειος

Ὁ Μ. Βασίλειος δὲν συμμετεῖχε στὴ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, καθὼς κοιμήθηκε τὸ 379, δηλαδὴ δύο ἔτη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν της. Ἐν τούτοις, ἡ Σύνοδος ὑπῆρξε καρπὸς τῶν προσπαθειῶν του καὶ δικαίωση τῶν μακροχρόνιων ἀγώνων του⁶. Σὲ τί ἀνάλωσε τὸν βίο του ὁ μέγας φωστήρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως; Στὴν ἐδραίωση τῶν δογμάτων τῆς Νικαίας ἐναντι τῶν αἰρετικῶν ἀποκλίσεων καὶ στὴν ἐπίτευξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητας στὶς σπαρασσόμενες ἀπὸ σχίσματα καὶ διαιρέσεις ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολῆς⁷.

5. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Μελετίου βλ. ἐνδεικτικὰ Σ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία Β'*, Ἀθήνα 1999³, σελ. 445-447.

6. Θεοδώρου Ζήση, «Ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ἡ τριάς τῶν προέδρων αὐτῆς (Μελέτιος Ἀντιοχείας, Γρηγόριος Θεολόγος, Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως)», *ΕΕΘΣΠΘ* 26 (1981) 446-460, ἐδῶ: 447.

7. Ὁ.π.

Ὁ Μ. Βασίλειος πρόλαβε νὰ ἀφήσει ὡς παρακαταθήκη στοὺς συνεχιστὲς τῆς θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιολογικῆς του γραμμῆς σπουδαῖο ἔργο, εἴτε μὲ τὴ μορφή μελετῶν, πραγματειῶν, ἀντιρρητικῶν καὶ ποιμαντικῶν ὁμιλιῶν, εἴτε μὲ τὴ μορφή κανονικῶν ἐπιτομῶν καὶ ἐπιστολῶν. Κυρίως, ὅμως, πρόλαβε νὰ μεταλαμπαδεύσει στοὺς συνεχιστὲς τοῦ ἔργου του τὸν ἱερό καὶ ἔνθεο ζῆλο στὴν ὑποστήριξη τῆς ἀλήθειας, τὸ χριστιανικὸ ἦθος κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀναφυόμενων ἐμποδίων, τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴν πνευματικὴ στάση ἀπέναντι στὰ πράγματα καὶ τὶς καταστάσεις. Ὅλοι οἱ μὲ ἐπιμέλεια καὶ εὐλαβικὴ προσήλωση φύλακες τῆς παρακαταθήκης αὐτῆς, ἦσαν παρόντες καὶ διαδραμάτισαν ἐνεργὸ καὶ σημαίνοντα ρόλο στὴ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο.

Εἰδικότερα: Ὁ Μελέτιος Ἀντιοχείας προήδρευσε στὴ Β' Οἰκουμενικὴ χάρις στοὺς προσωπικοὺς ἀγῶνες τοῦ Μ. Βασιλείου γιὰ τὴν ἀναγνώρισή του ὡς κανονικοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας. Τὴν ἀναγνώριση τοῦ Μελετίου ὁ Βασίλειος εἶχε θέσει στὸ ἐπίκεντρο τῶν προσπαθειῶν του. Τὰ κίνητρά του δὲν εἶχαν προσωποληπτικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ στόχευαν στὴν ἄρση τοῦ σχίσματος στὴν ἡγέτιδα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Ἀντιόχεια μὲ τὴν ἐγγύηση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἄλλοτε ἡγέτη τῶν Ὁμοιουσιανῶν Μελετίου, τὸν ὁποῖο προσφυῶς ὁ Βασίλειος προέβαλλε ὡς σύμβολο ἐπανόδου τῶν Ὁμοιουσιανῶν στὴν Ὁρθοδοξία⁸.

Κύριος φορέας τῶν θέσεων τοῦ Βασιλείου ἐμελλε νὰ ἀναδειχθεῖ μέχρι τέλους τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου ὁ πρόεδρος τῆς Μελετίου, ἂν δὲν ἐγκατέλειπε τὰ ἐπίγεια γιὰ νὰ συναντήσῃ ἐν οὐρανοῖς τὸν εὐεργέτη καὶ συμπαραστάτη του. Τελικῶς, βεβαίως, ὁ Βασίλειος ἐκπροσωπήθηκε ἀπὸ τὸν πιστὸ φίλο του Γρηγόριο Θεολόγο, τὸν κατὰ σάρκα ἀδελφὸ του καὶ κατὰ πνεῦμα υἱὸ τοῦ Γρηγόριο Νύσσης καὶ τόν, ἐπίσης, κατὰ πνεῦμα υἱὸ τοῦ Ἀμφιλόχιο Ἰκονίου. Οἱ διαπρεπεῖς αὐτοὶ ἱεράρχες, ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ νωποῦ πένθους καὶ τῆς ἀπώλειας τοῦ πνευματικοῦ ἀδελφοῦ καὶ πατέρα, τοῦ φίλου καὶ διδασκά-

8. Β. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, Ἀθήναι 1994, σελ. 516. Ἡ ἀπορρόφηση τῶν Ὁμοιουσιανῶν ἀπὸ τοὺς Ὁρθοδόξους ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Βασιλείου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν Καππαδοκῶν Πατέρων (βλ. Ἀ. Γλάρου, «Τὸ κείμενο τοῦ Ὑπομνηματισμοῦ τοῦ Βασιλείου Ἀγκύρας καὶ Γεωργίου Λαοδικείας στὸν Ἐπιφάνιο Κύπρου», *Θεολογία* 83.1 (2012) 197-224, ἐδῶ: 202-203).

9. Ἡ ἱστορία μᾶς ἐχει διδάξει ὅτι τὸ ἐκτόπισμα καὶ ἡ ἐπιρροὴ μίας ἰσχυρῆς προσωπικότητος μεγεθύνεται, δηλαδὴ ἀποκτᾷ μεγαλύτερες διαστάσεις, ὅταν ἡ φυσικὴ παρουσία τῆς ἐκλείψῃ. Αὐτὸ συνέβη καὶ στὴν περίπτωσή τοῦ Μ. Βασιλείου. Οἱ κληρονόμοι τῆς πνευματικῆς παρακαταθήκης του ὑπηρετήσαν μὲ προσήλωση καὶ ἀκρίβεια τὶς θεολογικὰς θέσεις του περισσότερο ἀπ' ὅ,τι θὰ ἀνέμενε κανεὶς, ἂν ὁ Βασίλειος ζοῦσε καὶ ἦταν παρὼν στὴ Β' Οἰκουμενικῇ.

λου τοὺς Βασιλείου, ἀλλὰ καὶ γινώστες τῶν θέσεών του σὲ ὅλα τὰ ζητήματα, ἔπραξαν, μίλησαν καὶ ἔδρασαν στὴ Β' Οἰκουμενικῇ Σύνοδο κατὰ τὴ βούλησὶ τοῦ⁹.

Ὅπως, προσφυῶς ἀναφέρει ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Π. Χρήστου, ὁ Μ. Βασίλειος δὲν ἀξιώθηκε νὰ μετάσχει στὴν Οἰκουμενικῇ Σύνοδο τῆς ἐποχῆς του, μολοντόι καὶ τὴν ἐπιδίωκε καὶ τὴν προετοίμαζε. Ὡστόσο, ἡ ἐκκλησιαστικὴ του πολιτικὴ ὑπῆρξε οἰκουμενικὴ¹⁰.

Ὁ Μ. Βασίλειος ἀνύψωσε τὴν αἴγλη τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιόχειας ἀνάμεσα στοὺς κορυφαίους θρόνους τῆς Ρώμης, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἐπιδίωξε τὴ μεταξὺ τοὺς ἀλληλενέργεια καὶ ἐπικοινωνία¹¹. Ἡ Ἀντιόχεια ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν τὸ μεγάλο στοίχημα γιὰ τὴν οἰκουμενικὴ αὐτοσυνειδησία τῆς Ἐκκλησίας· ἓνα μωσαϊκὸ ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων, ποὺ ἀναδείκνυε τὴν ἀδυναμία συνεννόησεως τῶν ἐπιμέρους Ἐκκλησιῶν¹². Τὸ ἔτος 371 ἡ Ἀντιόχεια ἦταν ἔδρα τοῦ ἀρειανοῦ Εὐζώτου καὶ δύο ὀρθοδόξων ἐπισκόπων, ἀφενὸς τοῦ Παυλίνου, ἀναγνωριζόμενου ἀπὸ τὸν Ρώμης καὶ τὸν Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος ἀναγνώριζε μὲ τὴ σειρά του τὸν μοναρχιανὸ ἐπίσκοπο Μάρκελλο Ἀγκύρας, καὶ ἀφετέρου τοῦ Μελετίου, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐξόριστος ἀπὸ τὴν ἀρειανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ δὲν ἀναγνωριζόταν ἀπὸ τὸν Ρώμης καὶ τὸν Ἀλεξανδρείας ὡς ἡμιαρειανός. Στούς τρεῖς αὐτοὺς ἐπισκόπους, προστέθηκε δύο χρόνια ἀργότερα καὶ ὁ ἀπολιναριστὴς Βιτάλης¹³. Ὁ Μ. Βασίλειος ἔλαβε θέση ὑπὲρ τοῦ Μελετίου. Ἐπιδόθηκε σὲ μία συνεχόμενη ἐπιστολογραφία πρὸς τὸν Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Ρώμης, χωρὶς ὅμως ἀποτελέσματα¹⁴. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἦταν προχωρη-

10. Λέγει ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς χαρακτηριστικά: «Ἄν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχεν ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ ἀπολύτως κατάλληλος νὰ ἡγηθῇ τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸς ἦτο ὁ Βασίλειος· ὅχι ὡς γραφειοκράτης προϊστάμενος, ἀλλ' ὡς ἀγωνιστής. Διαδεχθεὶς εἰς τὴν ἀρμοδιότητα αὐτὴν τὸν Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας, εἰργάσθη μὲ τελείως διαφορὸν νοοτροπία καὶ κατέστησε τὴν Καισάρειαν κέντρον συντονισμοῦ τῆς δραστηριότητος ὅλης τῆς Ὀρθοδοξίας» (Π. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Δ', *Περίοδος θεολογικῆς ἀκμῆς Δ' καὶ Ε' αἰῶνες*, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 32).

11. Ὁ.π., σελ. 33.

12. Ὁ.π.

13. Ὁ.π., σελ. 33. Εὐκόλα διέβλεψε τὰ ἐλάχιστα περιθώρια συνεννόησεως μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, τῆς ὁποίας οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες ἀνῆκαν στὴ μερίδα τῶν ἀρειανιζόντων. Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συμβάλει στὴν οἰκουμενικὴ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, γινώριζε ὅτι ἔπρεπε νὰ διατηρεῖ στενὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν Ρώμη καὶ τὴν Ἀλεξανδρεία καὶ νὰ τίς καταστήσει κοινωνοὺς τοῦ προβλήματος τῆς ἀντιοχειανῆς ἐριδας.

14. Βλ. Β. Φειδᾶ, *ὁ.π.*, σελ. 516-517.

μένης ἡλικίας καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ στενοῦ περιβάλλοντός του ἦσαν προκατειλημμένοι κατὰ τοῦ Μελετίου. Ἡ Ρώμη, ἐπίσης, δὲν εἶχε διάθεση ιδιαίτερης ἀναμείξεως στὰ τῶν ἀνατολικῶν. Ἐπίσης, δὲν ἦταν καλὰ πληροφορημένη γιὰ τὶς προεκτάσεις στηρίξεως τοῦ Παυλίνου καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν Εὐσταθιανῶν, οἱ ὅποιοι εὐνοοῦσαν τὴ διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀπολιναρίου καὶ τῶν συνεργατῶν του στὴν Ἀντιόχεια¹⁵. Ὁ Μ. Βασίλειος, ὅμως, ἐπέμεινε στὶς προσπάθειές του. Τὸ 377 ἔστειλε ἐπιστολὴ στὸν Δάμασο Ρώμης, ζητώντας του ἐπείγοντως νὰ κατονομάσει τοὺς πρωτεργάτες τῆς προκλήσεως ἀναταραχῆς στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦ ζήτησε, δηλαδή, νὰ καταδικάσει τὸν Πνευματομάχο Εὐστάθιο Σεβαστείας, τὸν Ἀπολινάριο, τὸν Μάρκελο Ἀγκύρας καὶ τὸν ρέποντα πρὸς τὸν μοναρχιανισμό τοῦ Μαρκελλοῦ Παυλῖνο. Ὁ Ρώμης, ὥστόσο, δὲν τοὺς ἀποκήρυξε ὄντας ἀπρόθυμος νὰ ἄρει τὶς προηγηθεῖσες ἀποφάσεις του. Τότε ὁ Βασίλειος τολμᾷ νὰ ἀσκήσει κριτικὴ στὸν Ρώμη, ἔχοντα τὰ πρεσβεῖα τιμῆς, μὲ τὶς ἀκόλουθες δύο ἱστορικὲς φράσεις: α) «Οἱ τὸ ἀληθὲς οὔτε ἴσασιν, οὔτε μαθεῖν ἀνέχονται» καὶ β) «Τῷ ὄντι γὰρ θεραπευόμενα τὰ ὑπερήφανα ἦθῃ ἑαυτῶν ὑπεροπτικώτερα γίνεσθαι πέφυκε»¹⁶.

Ὁ Μ. Βασίλειος ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ ἴσως μὲ κάποια πικρία, γιὰτὶ δὲν εἶδε τὴν ὀριστικὴ λύση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀντιοχειανοῦ προβλήματος. Ἐλαβε κάποια ἱκανοποίηση μὲ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Μελετίου ἀπὸ τὴν ἐξορία, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Οὐάλλη, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δογματικὲς του θέσεις εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τὴ Ρώμη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια¹⁷. Ὁστόσο, ἂν ζοῦσε δύο ἀκόμη ἔτη θὰ γνώριζε καὶ τὴ χαρὰ τῆς πλήρους δικαιοσύνης του καθὼς ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος διευθέτησε ὅλα τὰ θέματα, δογματικῆς ὑφῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος, βάσει τῶν δικῶν του ἀπόψεων καὶ προτάσεων.

Κλείνουμε τὴν ἐνότητα μὲ μία ἀναφορὰ στὴ συνεισφορὰ τοῦ Μ. Βασιλείου στὴ διατύπωση τῶν δογμάτων τῆς Β' Οἰκουμενικῆς. Δύο ἔργα του ἀσκοῦν ἐπιρροὴ στὴ διαμόρφωση τῶν θεολογικῶν διατυπώσεων τῆς Συνόδου: τὸ τρίτο βιβλίο τοῦ συγγράμματός του μὲ πλήρη τίτλο Ἀνατρεπτικός τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου¹⁸, καὶ ἡ Περὶ Ἀγίου Πνεύματος¹⁹.

15. Ὁ.π., σελ. 517.

16. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστολὴ CCXXXIX, *Εὐσεβίῳ, ἐπισκόπῳ Σαμοσάτων*, ἐκδ. Y. Courtonne, *Saint Basile Lettres*, τόμ. 3ος, Les Belles Lettres, Paris 1966, σελ. 60-61 (PG 32, 893B). Βλ. Π. Χρήστου, ὁ.π., σελ. 34.

17. Β. Φειδᾶ, ὁ.π., σελ. 518, Π. Χρήστου, ὁ.π., σελ. 34.

18. Ἀνατρεπτικός τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου, III, *SCh* 305 (1983), ἐκδ. Bernard Sesboüé, G.-M. de Durand, L. Doutreleau, σελ. 140-268 (PG 29,653-669).

19. *SCh* 17bis, 106-260, (PG 32,68-217).

πραγματεία του. Ὁ Βασίλειος ὑπεραμύνεται τῆς θεότητας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὶς διατυπώσεις τοῦ Συμβόλου τῆς Β' Οἰκουμενικῆς, μολονότι δὲν χρησιμοποιοεῖ τὸν ὄρο ὁμοούσιος²⁰. Ὁ κατὰ Εὐνομίου Ἀνατρεπτικός ἐγράφη τὸ 364, τέσσερα ἔτη μετὰ τὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 360, ὅπου ὁ διάκονος τότε Βασίλειος μετεῖχε ὡς παρατηρητής. Τὸ ἔργο αὐτὸ καθιέρωσε τὸν Βασίλειο στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς θεολόγο μεγάλου βεληνεκοῦς. Ἦταν μακρόχρονη ἡ ἐπιρροή του στοὺς ὀρθόδοξους συγγραφεῖς, καθὼς ὁ Εὐνόμιος ἀπάντησε 14 χρόνια ἀργότερα, τὸ 378, δηλαδὴ ἓνα ἔτος πρὶν ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ Βασιλείου²¹.

Οἱ συνθῆκες συγγραφῆς τοῦ δεύτερου σημαντικοῦ δογματικοῦ ἔργου τοῦ Βασιλείου *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* ἔχουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας. Κατὰ τὴν πανηγυρική θεία λειτουργία τοῦ Ἁγίου Εὐψυχίου, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 374, ὁ Βασίλειος παρεμβάλλει ὡς ἐφύμνιο στὰ ἐνδιάμεσα τῶν στίχων τοῦ Ψαλτηρίου τοὺς ἐξῆς δοξολογικοὺς τύπους:

«Δόξα τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ σὺν Ἁγίῳ Πνεύματι»

«Δόξα τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι»

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παρόντες ἐξέφρασαν ἐκπλήξη γιὰ τὴ χρησιμοποίηση δύο διαφορετικῶν τύπων, χαρακτηρίζοντας μάλιστα τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο ὡς πρωτάκουστο. Ὁ πιστὸς μαθητὴς του, ἐπίσκοπος Ἰκονίου Ἀμφιλόχιος, παρὼν στὴν πανήγυρη, ζήτησε ἀπὸ τὸν διδάσκαλό του διευκρινίσεις περὶ τῶν χρησιμοποιουμένων στὴ δοξολογία προθέσεων του καὶ περὶ τῆς ἐρμηνείας τους. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ προέκυψε ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἔργα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου τοῦ ἔτους 375, πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιο, ὁ μαθητὴς πληροφορεῖται ἀπὸ τὸν δάσκαλό του ὅτι ἡ *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* πραγματεία ἦταν ἑτοιμη²².

Στὴν *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* πραγματεία, λοιπόν, ὁ Βασίλειος τεκμηριώνει τὴν ἀποψη ὅτι στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση ὑπάρχει ποικιλία ἐκφράσεων τῶν τριαδικῶν σχέσεων διὰ τῶν ἐμπρόθετων «ἐξ οὗ», «δι' οὗ» καὶ «ἐν ᾧ». Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα εἶναι πρόσωπα ὁμότιμα τοῦ Πατρός. Τὸ Πνεῦμα προσκυνεῖται καὶ «συνδοξάζεται», ὅπως ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός. Μὲ παρακαταθήκη

20. Πρβλ. Σ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία Β'*, σελ. 377, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ ὄρος «συνδοξαζόμενον», ποὺ ἀποδίδει ἡ Β' Οἰκουμενικὴ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὀφείλεται στὸν Μ. Βασίλειο. Βλ. καὶ Μ. Ὁρφانوῦ, *Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἰς τὴν Τριαδολογίαν τοῦ Μ. Βασιλείου*, Ἀθῆναι 1976.

21. Π. Χρήστου, *ὁ.π.*, σελ. 42.

22. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ CCXXXI', Ἀμφιλόχιῳ, ἐπισκόπῳ Ἰκονίου*, ἐκδ. Y. Courtonne, *Saint Basile Lettres*, τόμ. 3ος, Les Belles Lettres, Paris 1966, σελ. 36-38 (PG 32,861).

τῇ θεολογίᾳ τοῦ Βασιλείου²³, καὶ λαμβάνοντας πνευματολογικὴ ἐπιμόρφωσιν ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου θὰ ἀναδειχθεῖ ὑπέρμαχος τῆς θεότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

3. Γρηγόριος Νύσσης

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὀξύνους καὶ πλήρης ὀρθοδοξίας, ὑπὸ τὸ βαρὺ πένθος τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου καὶ τῆς συζύγου του Θεοσεβίας, συμμετεῖχε στὴν προκαταρκτικὴ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου σύνοδο τῆς Ἀντιοχείας (379), τὴν ὁποία συνεκάλεσε ὁ Μελέτιος. Οἱ 153 ἱεράρχες τῆς Συνόδου ἐξεπλάγησαν ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἕως τότε ἀδρανοῦς ἐπισκόπου Νύσσης²⁴. Ὁ Νύσσης μεταμορφώνεται σὲ δεύτερο Βασίλειο. Στὸ διάστημα πού μεσολάβησε μέχρι τὴ Σύνοδο, ὁ Γρηγόριος κηδεύει τὴν ἀδελφή του Μακρίνα καὶ συγγράφει τὰ Μακρίνεια, συμφιλιώνει μία μικρὴ ομάδα γαλατικῆς αἵρέσεως μὲ τὴν Ἐκκλησίᾳ του, συνεπικουρεῖ στὴν πλήρωση τῆς ἐπισκοπικῆς ἑδρας τῶν Ἰβώρων, περιοχῆς τῆς γενέτειράς του, καὶ τέλος ἀναλαμβάνει καθήκοντα τοποτηρητῆ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀρμενίας στὴ Σεβαστεία μέχρι τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἀδελφοῦ του Πέτρου. Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Σεβαστηνοὺς κατὰ τὴν περίοδο τῆς τοποτηρητείας του ἀποτελεῖ συνοπτικὴ ὁμολογία πίστεως περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Στὴν ἐπιστολὴ αὕτη δίδει ἔμφαση στὸν Βιβλικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Πνεύματος: «Πνεῦμα τὸ ζωοποιόν»²⁵, πού ἐν τέλει συμπεριλήφθηκε στὸ Σύμβολο Κωνσταντινουπόλεως. Στὴ διετία πού ἀκολούθησε τὸν θάνατο τοῦ Βασιλείου, μέχρι καὶ τὴ σύγκλησιν τῆς Β' Οἰκουμενικῆς, μὲ τὶς συγγραφές, τὶς δράσεις καὶ τὶς συμμετοχές του στὶς συνοδικές συζητήσεις, ὁ Γρηγόριος καθιερώθηκε στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἀντάξιος ἀναπληρωτῆς τοῦ Βασιλείου καὶ ἀπέκτησε ἀνάλογο κύρος. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Β' Οἰκουμενικὴ

23. Γιά μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς Πνευματολογίας του ἱεροῦ Πατέρα βλ. Π. Χρήστου, «Ἡ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου», *ΕΕΘΣΠΘ* 10 (1965) 225-240.

24. Π. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Δ', σελ. 163.

25. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπιστολὴ Ε', Πρὸς τοὺς ἀπιστοῦντας τῇ ὀρθοδόξῳ αὐτοῦ πίστει, παρ' αὐτῶν* κατὰ Σεβαστεῖαν αἰτηθεῖσα, *Gregorii Nysseni opera*, vol. VIII.2, ἐκδ. W. Jaeger, E. J. Brill, Leiden 1959, σελ. 31-34, ἐδῶ: σελ. 33⁸ (PG 46,1029-1032, ἐδῶ: 1032B). Γιά μιὰ ἀνάλυση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου βλ. καὶ A. M. Silvas, *Gregory of Nyssa: The Letters, Introduction, translation and commentary*, Brill [Supplements to Vigiliae Christianae 83], Leiden-Boston 2007.

τοῦ ἀνέθεσε τιμητικά καθήκοντα ἐκπροσωπήσεώς της. Κατ' ἐντολήν τῆς Συνόδου ἐξεφώνησε: α) τὴν εἰσηγητικὴ ὁμιλία κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου, β) τὸν ἐπικήδειο λόγο τοῦ θανόντος πρώτου Προέδρου τῆς Μελετίου καὶ γ) τὴν ὁμιλία κατὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου ὡς Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως²⁶.

Ὁ Γρηγόριος, ἀπὸ τὸ 379 μέχρι τὸ 381, δὲν συνέγραψε μόνο τὰ *Μακρίνεια*²⁷, ἀλλὰ καὶ μία σειρά ἔργων μὲ πνευματολογικὸ περιεχόμενο. Εἰδικότερα, συνέταξε τοὺς δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς *Ἀντιρρητικούς Λόγους κατὰ Εὐνομίου*²⁸, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸ ἔργο τοῦ Εὐνομίου μὲ τίτλο *Ἀπολογία ὑπὲρ Ἀπολογίας*, μὲ τὸ ὁποῖο προσπάθησε νὰ ἀπαντήσῃ στὸν *Ἀπολογητικὸ* τοῦ Μ. Βασιλείου. Στὶς ἰδιωτικὲς διασκέψεις ποὺ πραγματοποιοῦνταν κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἐργασιῶν τῆς Β' Οἰκουμενικῆς, ὁ Γρηγόριος ἀναγίγνωσκε ἀποσπάσματα τῶν βιβλίων αὐτῶν ἐνώπιον σημαντικῶν προσωπικοτήτων, μετὰ τῶν ὁποίων οἱ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ Ἱερώνυμος²⁹.

Στὴ διετία μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τῆς συγκλήσεως τῆς Β' Οἰκουμενικῆς, ὁ Γρηγόριος ἔγραψε σειρά ἔργων μὲ διήκουσα ἐννοια τὴν καταπολέμηση τῶν κακοδοξιῶν τῶν Πνευματομάχων. Ἡ συναρπαστικὴ καὶ ἀκριβὴς στὶς διατυπώσεις τῆς θεολογικῆ γραφίδα τοῦ Γρηγορίου διαμόρφωσε τὸ θεολογικὸ πλαίσιο καὶ τὸ ἀγωνιστικὸ κλίμα τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς περιόδου: *Περὶ τοῦ μὴ οἶσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον*³⁰, *Περὶ πίστεως πρὸς Σιμπλί-*

26. Π. Χρήστου, *ὁ.π.*, σελ. 164.

27. *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, SCh 178,136-267 (PG 46,11-160). Περιγράφει διάλογο μὲ τὴν ἀδελφὴν τοῦ Μακρίνα, μὲ τὴν ὁποία συζήτησε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν κοίμησή της περὶ θανάτου, ψυχῆς, ἀναστάσεως κ.ἄ. Πρόκειται γιὰ ἔργο σὲ διαλογικὴ (πλατωνικὴ) μορφή, στὸ ὁποῖο ἡ Μακρίνα ἀναλαμβάνει τὸν ρόλο δασκάλου (Σ. Παπαδόπουλου, *ὁ.π.*, σελ. 619, Π. Χρήστου, *ὁ.π.*, σελ. 172-173).

28. *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικοὶ Α' καὶ Β'* [W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, vol. I, E. J. Brill, Leiden 1960, σελ. 3-409 (PG 45,248-464)]. Γράφηκαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Εὐνομίου 380 καὶ ἀνοίξεως 381. Εἶναι ἔργο μεγάλῃς θεολογικῆς σημασίας, τὸ ὁποῖο ὀλοκληρώνει τὴν Τριαδολογία καὶ τὴ λοιπὴ θεολογία τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων (Σ. Παπαδόπουλου, *ὁ.π.*, σελ. 620).

29. Ἱερωνύμου, *De viris illustribus* 128, ἐκδ. Κ. Σιαμάκη, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 23], Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 265. Βλ. καὶ Π. Χρήστου, *ὁ.π.*, σελ. 169.

30. *Gregorii Nysseni opera*, vol. III.1, ἐκδ. F. Müller, E. J. Brill, Leiden 1958, σελ. 37-57 (PG 45,116-136). Ὁ Θεὸς εἶναι μονάδα τρισυπόστατη, ἕνεκα τοῦ μοναδικοῦ αἰτίου, τοῦ προσώπου τοῦ Πατρὸς, τὸ ὁποῖο γεννᾷ τὸν Υἱὸ καὶ ἐκπορεύει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἔτσι, ἡ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση καὶ ἀπορία τοῦ Ἀβλαβίου εἶναι ὅτι ἔχουμε ἓνα καὶ ὄχι τρεῖς θεοὺς, ἀφοῦ ἓνα εἶναι τὸ αἶτιο τῆς θεότητος, τὸ πρόσωπο τοῦ Πατρὸς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ δύο αἰτιατά, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα.

κιον³¹, *Περὶ Τριάδος πρὸς Εὐστάθιον*³², καὶ οἱ δύο δογματικὲς ὁμιλίαι του α) *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ Μακεδονιανῶν καὶ Πνευματομάχων*³³ καὶ β) ἡ *Εἰς ἑαυτοῦ χειροτονία*³⁴, ἀπευθύνονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ διάφορα πρόσωπα τῆς ἐποχῆς. Ἡ κρατοῦσα γνώμη στὴν ἔρευνα τὰ συγχρονίζει μὲ τὴν περίοδο τῶν ἐργασιῶν τῆς Β' Οἰκουμενικῆς. Ἡ ὁμιλία, στὴν ὁποία ἐσφαλμένως καὶ ἀτυχῶς ἔχει ἀποδοθεῖ ὁ τίτλος «Εἰς ἑαυτοῦ χειροτονία» εἰκάζεται ὅτι ἐκφωνήθηκε ἐνώπιον τῆς Β' Οἰκουμενικῆς³⁵, ἐνῶ ἡ *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ Μακεδονιανῶν καὶ Πνευματομάχων* τοποθετεῖται περὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 381, περὶ τὸ τέλος δηλαδὴ τοῦ πρώτου κύκλου τῆς Συνόδου³⁶. Τὰ ἀνωτέρω ἔργα ἔχουν στηλιτευτικὸ ὕφος, ἀσκοῦν πολεμικὴ μετωπικὴ συγκρούσεως μὲ τοὺς κακοδοξοῦντας καὶ ἐκφράζουν ζηλωτικὸ ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας πνεῦμα. Δὲν ἔχουν τὴν ἀνάλυση καὶ τὸν ρυθμὸ μίας θεωρητικῆς πραγματείας, ἀλλὰ τὴν ἔνταση καὶ τὴ ρητορικὴ ἐνὸς ἀποδεικτικοῦ δικανικοῦ λόγου χάριν ὑπερασπίσεως τῆς θεότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τελευταῖο χρονικῶς ἔργο χριστολογικοῦ καὶ πνευματολογικοῦ περιεχομένου, πρὸς ἐμπέδωση τῶν ἀποφάσεων τῆς Β' Οἰκουμενικῆς, εἶναι τὸ *Εἰς τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*³⁷, τὸ ὁποῖο ὁ Γρηγόριος ἐκφώνησε στὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 383. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διετίας ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλείου μέχρι καὶ τὴν περίοδο τῶν ἐργασιῶν

31. *Gregorii Nysseni opera*, vol. III.1, ἐκδ. F. Müller, E. J. Brill, Leiden 1958, σελ. 61-67 (PG 45,136-145). Πρόκειται περὶ δοκίμιου πρὸς τὸν τριβοῦνο Σιμπλίκιο. Ὁ Γρηγόριος ἀντικρούει τὴ διδασκαλίαν τῶν Ἀρειανῶν καὶ κατοχυρώνει τὴ θεότητα καὶ ὁμοουσιότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

32. *Gregorii Nysseni opera*, vol. III.1, ἐκδ. F. Müller, E. J. Brill, Leiden 1958, σελ. 3-16 (PG 32,683-696). Γράφηκε περὶ τὸ 380 καὶ ἐκδιδόταν ὡς *Ἐπιστολὴ 189* τοῦ Μ. Βασιλείου (Σ. Παπαδόπουλου, ὁ.π., σελ. 620). Ἀπευθύνεται στὸν ἀρχίατρο Εὐστάθιο, φίλο τοῦ Μ. Βασιλείου. Εἶναι δοκίμιο κατὰ τῶν Πνευματομάχων.

33. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni opera*, vol. III.1, ἐκδ. F. Müller, E. J. Brill, Leiden 1958, σελ. 89-115 (PG 45,1301-1333). Κατὰ τὸν Σ. Παπαδόπουλο οἱ λέξεις κατὰ Μακεδονιανῶν καὶ Πνευματομάχων προστέθηκαν ἀργότερα, διότι οἱ Μακεδονιανοὶ ἦταν κυρίως ὁμοιουσιανοί (Σ. Παπαδόπουλου, ὁ.π., σελ. 621). Στὸ δοκίμιο αὐτὸ συνοψίζονται τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ ἀπὸ τοὺς Μ. Ἀθανάσιο, Μ. Βασίλειο καὶ Γρηγόριο Θεολόγο. Τονίζει ὅτι δὲν ὑφίσταται χριστιανισμὸς χωρὶς πίστη στὴ θεότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

34. *Εἰς ἑαυτοῦ χειροτονίαν, πρὸς Εὐάγριον περὶ θεότητος*, *Gregorii Nysseni opera*, vol. IX, ἐκδ. E. Gebhardt, E. J. Brill, Leiden 1967, σελ. 331-341 (PG 46,544-553).

35. Π. Χρήστου, ὁ.π., σελ. 178.

36. Σ. Παπαδόπουλου, ὁ.π., σελ. 622.

37. Σ. Παπαδόπουλου, ὁ.π., σελ. 623. Στὸ ἔργο αὐτὸ οἱ αἵρετικοὶ συγκρίνονται μὲ τοὺς Στωικούς οἱ ὁποῖοι ἀντιπαρατάχθηκαν μὲ τὸν ἀπόστολο Παῦλο (Π. Χρήστου, ὁ.π., σελ. 177-178).

τῆς Β' Οἰκουμενικῆς, ἡ δράση τοῦ Γρηγορίου ἦταν πυρετώδης καὶ ἡ προσπάθεια πολυεπίπεδη, προκειμένου νὰ υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ Τριαδολογία τοῦ Βασιλείου καὶ τῶν λοιπῶν Καππαδοκῶν καί, ἐπίσης, ἡ πίστη τῆς Νικαίας.

Συνοψίζοντας σὲ ἐπίπεδο ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς, ὁ Γρηγόριος ἐργάσθηκε γιὰ τὴν ἐνθρόνιση ὀρθόδοξων ἀρχιερέων στὶς κατὰ τόπους ἐκκλησίες, μὲ ἀπώτερο στόχο τὴ θρησκευτικὴ εἰρήνευση τῆς Ἀνατολῆς. Ἐπίσης, ἐνδυνάμωσε ὀρθόδοξες κοινότητες μὲ τὴν ὑποδοχὴ πρώην αἵρετικῶν ὁμάδων ποὺ ἐπέστρεψαν στὴν Ὀρθοδοξία μὲ δικές του ἐνέργειες. Σὲ ἐπίπεδο δογματικῆς διαφωτίσεως τῶν ἐπιμέρους ἐκκλησιῶν, ὑπῆρξε ἀκαταπόνητος στὴ συγγραφή ἐπιστολῶν καὶ πραγματειῶν, τίς ὁποῖες ἀπηύθυνε καὶ συγχρόνως κοινοποιοῦσε σὲ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες. Συνέταξε δογματικούς λόγους, τοὺς ὁποίους, ὅταν πλέον ἄρχισαν οἱ ἐργασίες τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐκφώνησε ἐπισήμως ἢ ἀνεπισήμως σὲ ἰδιωτικὲς συνάξεις τῶν Πατέρων. Τέλος, ἀνέλαβε σημαντικούς ρόλους στὴ Σύνοδο, ὅχι γιὰ λόγους προσωπικῆς προβολῆς, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς οὐσιαστικῆς ἐπίδρασης τῶν γραφομένων καὶ λεγομένων του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑποστήριξης τῶν ὀρθόδοξων δογμάτων καὶ γιὰ τὴν καθοδήγηση τοῦ Συνοδικοῦ σώματος πρὸς τὴν κατεύθυνση λήψης τῶν ὀρθῶν ἀποφάσεων.

Ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ σταθοῦμε σὲ κάτι ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴ θεολογικὴ ἢ κανονικὴ παραγωγή τῆς Συνόδου. Ἄς στρέψουμε γιὰ λίγο τὴν προσοχή μας στὸν ἐκφωνηθέντα ἀπὸ τὸν Γρηγόριο ἐπικήδειο τοῦ Μελετίου, τοῦ πρώτου Προέδρου καὶ πρωτεργάτη τῆς συγχλήσεως τῆς Συνόδου³⁸. Ὁ θάνατός του αἰφνιδίασε τοὺς συνέδρους καὶ τὸν λαὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία τὰ ὅρια μετὰξὺ λαϊκῆς δεισδαιμονίας, μεταφυσικῆς σκέψης καὶ θεοσημικῆς ἐρμηνείας τῶν γεγονότων εἶναι δυσδιάκριτα³⁹. Θὰ μπορούσε ἡ κοίμηση τοῦ Μελετίου νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐπικοινωνιακῆς ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους. Ὁ Γρηγόριος εἶχε πρόσφατη πικρὰ πείρα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου. Ὁ ἄρειανὸς Φιλοστόργιος, φίλος τοῦ Εὐνομίου, διέδιδε ὅτι ὁ Βασίλειος πέθανε μόλις ἀνέγνωσε τὸ ἔργο Ἀπολογία ὑπὲρ Ἀπολογίας τοῦ Εὐνομίου⁴⁰. Ὁ θάνατος, λοιπόν, τοῦ Προέδρου τῆς Συνόδου καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Βασίλειος ἀγωνίσθηκε σθεναρὰ γιὰ νὰ τὸν δι-

38. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς Μελέτιον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας*, *Gregorii Nysseni opera*, vol. IX.1, ἐκδ. Α. Spira, E. J. Brill, Leiden 1967, σελ. 441-457 (PG 46,852-864).

39. Βλ. ἀντὶ ἄλλων, Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, Μνημεῖα τοῦ λόγου, σχήματα, προλήψεις*, τόμ. Α', II, ἐν Ἀθήναις 1948, σελ. 123 ἐπ.

40. Π. Χρήστου, *ὁ.π.*, σελ. 42.

καιώσκει ὡς ἐκκλησιαστικὸ ἡγέτη, θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ ἡττοπάθεια μερίδα τῶν ὀρθοδόξων καὶ νὰ ταραξεί ὀρισμένους Συνοδικούς, κλῆρο καὶ λαό.

Ὁ μεγαλοφυῆς Γρηγόριος ἐκφωνεῖ ἓνα δραματικὸν ἐπικήδειο διαπνεόμε-
νο ἀπὸ τὴν πρωτοφανῇ συναισθηματικὴ φόρτιση, τὴν ψυχικὴ ἔνταση καὶ τὸν
θρῆνο τῶν πενθούντων, καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν διθυραμβικὸ ἔπαινο τοῦ
ἐκλιπόντος καὶ τῇ θριαμβικῇ κορύφωσὶ του. Εἰδικότερα: ἀποκαλεῖ τὸν Με-
λέτιο νέο Ἀπόστολο⁴¹ καὶ τὸν θάνατό του συμφορά⁴². Μετὰ τὸν ἀποθεωτικὸ
ἔπαινό του, παρουσιάζει τὴν ἐκδημία τοῦ Μελετίου ὡς λυτρωτικὴ λύση γιὰ
τὸν ἴδιο καὶ ὡς μέρος τοῦ Θείου σχεδίου γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Ἐκκλησίας.
Ἔτσι, ὁ Γρηγόριος μετατρέπει τὸ ἀνθρωπίνως ἀτυχές συμβάν τοῦ θανάτου
τοῦ Μελετίου ὡς ἀφορμὴ ἐμπνεύσεως ὀρθόδοξου ζήλου πρὸς τοὺς Πατέρες,
τοὺς ἄρχοντες, τὸν κλῆρο καὶ τὸν λαό. Ἡ ὑπερβολὴ στὸν θρῆνο δὲν ἦταν
δύσκολο ἐγχείρημα γιὰ τὸν ἄξιο ἐκκλησιαστικὸ ρήτορα ἀλλὰ καὶ τὸν ἄν-
θρωπο Γρηγόριο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν σὲ κατάσταση τριπλοῦ πένθους: μέσα
σὲ λίγο διάστημα εἶχε χάσει τὴ σύζυγό του καὶ εἶχε ἐκφωνήσει δύο ἐπικηδεί-
ους, ἓνα γιὰ τὸν ἀδελφό του Βασίλειο⁴³ καὶ ἓνα γιὰ τὴν ἀδελφή του Μακρί-
να⁴⁴. Ἡ ὑπερβολὴ στὸν ἔπαινο εἶναι ἀπολύτως δικαιολογημένη σὲ μιὰ τέτοια
περίοδο δογματικῶν συγκρούσεων. Ἀποκαλεῖ τὸν Μελέτιο στρατηγὸ καὶ
ὅλους τοὺς Πατέρες τῆς Συνόδου ἐπιζήσαντες πολεμιστὲς σὲ καιρὸ πολέ-
μου, οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν νὰ ἐκπληρώσουν τὸ χρέος τους καὶ νὰ πράξουν κατὰ
τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἐκλιπόντος. Μετὰ τὸν καθηλωτικὸ θρῆνο καὶ τὸν ἐμφατικὸ
ἔπαινο, ὁ Γρηγόριος ἀποδίδει τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀνδρὸς σὲ θεία σκοπιμότητα
τῆς θριαμβευτικῆς δόξας του. Τὸ ὕφος ἀλλάζει σὲ πανηγυρικό. Ὁ Μελέτιος
σπάει τὰ δεσμὰ τῆς ὕλης καὶ ὀδηγεῖται στὸν θρόνο τῆς Βασιλείας, προκει-
μένου νὰ μεσιτεύσει γιὰ τὸ καλὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν θρίαμβο τῆς Ὄρθο-
δοξίας⁴⁵. Ὡστόσο, δὲν ἔχει ἐγκαταλείψει τοὺς Συνοδικούς Πατέρες. Λέγει
χαρακτηριστικὰ ὁ Γρηγόριος: ὁ Νυμφίος «οὐκ ἀπῆρθη ἀλλὰ μέσος ἡμῶν
ἔστηκεν... καὶ τῷ θεῷ ἐντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημά-
των»⁴⁶. Ὁ παραλληλισμὸς τοῦ Μελετίου μὲ τὸν Νυμφίο, παρομοίωση ποῦ

41. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς Μελέτιον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας*, σελ. 441⁴⁻⁵ (PG 46,852A).

42. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς Μελέτιον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας*, σελ. 442³⁻⁷ (PG 46,852B).

43. *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, Gregorii Nysseni opera, vol. X.1, ἐκδ. O. Lendle, E. J. Brill, Leiden 1990, σελ. 106-134 (PG 46,788-817). Ἐκφωνήθηκε τὴν 1 Ἰανουαρίου 381 στὴν Καισάρεια.

44. *Εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης*, Gregorii Nysseni opera, vol. VIII.1, ἐκδ. V. W. Cal-
lahan, E. J. Brill, Leiden 1952, σελ. 370-414 (PG 46,960-1000).

45. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς Μελέτιον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας*, σελ. 454⁹⁻¹² (PG 46,861B).

46. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς Μελέτιον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας*, σελ. 442⁵⁻¹⁰ (PG 46,861AB).

στὴ χριστιανικὴ σημειολογία παραπέμπει στὸν Χριστό, εἶναι πρωτοφανής. Συγκρίνοντας τοὺς ἀνωτέρω ὑπερβολικοὺς χαρακτηρισμοὺς μὲ τὰ ἐγκωμιαστικὰ σχόλια ποὺ ἐξεφώνησε στὸν ἐπικήδειο τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου, θὰ διαπιστώσουμε μεγάλο χάσμα. Ὁ Γρηγόριος στὸν ἐπικήδειο τοῦ Μ. Βασιλείου δὲν τολμᾷ καὶ νὰ παραλληλίσει μὲ τοὺς Ἀποστόλους τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀποκαλεῖ «Μέγαν», ἀλλὰ μόνον μὲ τοὺς μαθητὲς τοῦ Παύλου, τὸν Σιλουανὸ καὶ τὸν Τιμόθεο⁴⁷. Ἐπίσης, χρησιμοποιεῖ πολὺ πιὸ μετριοπαθεῖς προσφωνήσεις ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Νυμφίου, ὅπως «ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ»⁴⁸ καὶ «μὴ πόρρω τῶν ἁγίων»⁴⁹. Τοῦτο συμβαίνει, διότι ἡ κοίμησις τοῦ Βασιλείου δὲν συνέβη σὲ μία τόσο κρίσιμη στιγμή, ὅπως αὐτὴ τῆς συγκλήσεως τῆς Β' Οἰκουμενικῆς.

Ὁ ἐπικήδειος τοῦ Μελετίου, λαμβανομένης ὑπόψης καὶ τῆς συγκυρίας τῆς ἐκφωνήσεώς του, χρησίμευσε ὡς δοξολογικὴ ἀναφορά καὶ θριαμβολόγημα τῆς Ὁρθοδοξίας, ὡς παιάνας μάχης. Εἶναι ἓνα σπάνιο μνημεῖο θρηνώδους καὶ συγχρόνως ἐγκωμιαστικῆς ὑπερβολῆς, ἡ ὁποία παρὰ τὴ σπανιότητά της, ὅπως διαπιστώσαμε ἀνωτέρω, εἶναι πλήρως ἐξηγήσιμη.

4. Γρηγόριος Θεολόγος

Ὁ ὁμώνυμος τοῦ Νύσσης Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἔχει μία ἰδιαιτερότητα, ἀναφορικὰ μὲ τὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτισε στὴ Β' Οἰκουμενικῇ. Ὑπῆρξε καὶ ὑποκείμενο, Συνοδικὸς δηλαδὴ Πατέρας, καὶ ἀντικείμενο τῆς Συνόδου, καθὼς τὸ πρόσωπό του ἀπασχόλησε τὴ Σύνοδο σὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς ζητήματα.

Πρῶτο ζήτημα ἦταν ἡ πλήρωση τῆς θέσεως τοῦ Προέδρου τῆς Συνόδου λόγῳ τῆς ἐκδημίας τοῦ Μελετίου. Λύση στὸ πρόβλημα βρῆκαν οἱ Συνοδικοὶ Πατέρες στὸ πρόσωπο τοῦ Γρηγορίου. Μία λύση ὅμως ποὺ δὲν κράτησε ὡς τὸ τέλος. Τὸ δεύτερο ζήτημα ἦταν ἡ καταδίκη Μαξίμου τοῦ Κυνικοῦ γιὰ ἐκκλησιαστικὸ ἀδίκημα μὲ παθόντα τὸν Γρηγόριο. Τέλος, τὸ τρίτο ζήτημα ἀφοροῦσε στὴν κανονικότητα ἢ μὴ τοῦ μεταθετοῦ τοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τὰ Σάσιμα στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ παραπάνω εἶναι ἐν πολλοῖς γνωστὰ καὶ συνδέονται μὲ τὴ γενικότερη ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων.

Κατὰ τὴν προσφυὴ παρατήρηση τοῦ καθηγητοῦ Β. Φειδᾶ, ὁ ἀρχικὸς

47. Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, σελ. 110²³⁻²⁶ (PG 46,789D).

48. Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, σελ. 114⁴¹ (PG 46,796A).

49. Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, σελ. 130⁸ (PG 46,813A).

σκοπὸς τῆς συγκλήσεως τῆς Πρώτης Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἦταν ἡ συνοδικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ σοβαροῦ προβλήματος τῆς πλήρωσης τοῦ «ἐπισημότατου» θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵⁰. Συγχρόνως, ὅμως, προέκυψε σοβαρότατο θέμα μεταξύ τῶν ὀρθοδόξων, ἀφοῦ ὁ Μελέτιος προωθοῦσε τὴν ἐκλογή τοῦ Γρηγορίου καὶ ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας ἔσπευσε νὰ προβεῖ στὴν ἀντικανονικὴ χειροτονία τοῦ Μαξίμου τοῦ Κυνικοῦ στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵¹. Ἡ Β' Οἰκουμενικὴ ἀρχικῶς συγκαλεῖται ὡς Ἐνδημοῦσα Σύνοδος, γιὰ νὰ κρίνει τὸ ἀντικανονικὸ τῆς χειροτονίας τοῦ Μαξίμου. Ἡ μεγάλη προσέλευση Πατέρων ἐξηγεῖται, κατὰ τὸν καθηγητὴ Φειδᾶ, ἀπὸ τὴν πρόδηλη εὐαισθησία τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων γιὰ τὴν ἐπιβολὴ στὸν ἐπισημότατο θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀρθόδοξου ἐπισκόπου⁵². Ἡ χειροτονία τοῦ Μαξίμου καὶ ἡ ἀναγνώρισή του ἀπὸ τὸν Ρώμης Δάμασο καὶ τὸν Μεδιολάνων Ἀμβρόσιο, τὴ στιγμὴ ποὺ κλῆρος καὶ λαὸς τοῦ ὀρθόδοξου πληρώματος τῆς Βασιλεύουσας ἤθελαν τὸν Γρηγόριο, εἶχε ἐπιφέρει σύγχυση στὴν Ἐκκλησία, γεγονὸς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσει σοβαρὸ ἐκκλησιαστικὸ πρόβλημα⁵³. Ὁ Μελέτιος Ἀντιοχείας ἔπεισε τὸν Θεοδόσιο νὰ συγκαλέσει τὴ Σύνοδο. Ὁ αὐτοκράτορας ὑποστήριζε τὸν Γρηγόριο. Ἡ σύγχυση, ὅμως, ἐπιτεινόταν καὶ ἀπὸ τὶς ἀντικανονικὲς χειροτονίες καὶ βαπτίσεις τοῦ Μακεδόνιου καὶ τῶν λοιπῶν Πνευματομάχων. Στὴ Σύνοδο προσῆλθαν πρὸς Ἀπολογία καὶ 36 Μακεδονianoὶ ἐπίσκοποι, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἑλλησπόντου⁵⁴. Ἡ Σύνοδος ἐξέλεξε στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν Γρηγόριο καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μελετίου τὸν κατέστησε Πρόεδρό της, καταδικάζοντας τὸν Μάξιμο μὲ τὸν 4ο κανόνα της. Ἦδη δὲ μὲ τὸν 3ο κανόνα εἶχε ἀπονείμει στὴν Κωνσταντινούπολιν τὰ δεύτερα κατὰ τὴν τάξιν πρεσβεΐα τιμῆς στὴν καθόλου Ἐκκλησίαν καὶ πρῶτα κατὰ

50. Β. Φειδᾶ, *ὁ.π.*, σελ. 520, 527.

51. Β. Φειδᾶ, *ὁ.π.*, σελ. 520.

52. Β. Φειδᾶ, *ὁ.π.*, σελ. 521-522.

53. Ἡ χειροτονία τοῦ Μαξίμου ἦταν ἀντικανονικὴ (Β. Φειδᾶ, *Ἐνδημοῦσα σύνοδος*, Ἀθήναι 1971).

54. Εἰς τὸν ἀριθμὸ τῶν 150 ἐπισκόπων δὲν συγκαταλέγονται καὶ οἱ 36 Μακεδονianoὶ ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι προσῆλθαν ἀλλὰ ἀποχώρησαν καὶ δὲν μετεῖχαν στίς συνεδριάσεις τῆς Συνόδου (Παῦλος Μενεβίσογλου, *Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σελ. 178). Κατὰ τὸν Β. Φειδᾶ, ἡ πρόσκλησή τους ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου, καθότι ἡ πρόσκλησή τους αὕτη συνδέεται μὲ τὴν ἄμεση ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου γιὰ τοὺς αἰρετικούς. Οἱ Μακεδονianoὶ καὶ οἱ Πνευματομάχοι εἶχαν ἤδη καταδικαστεῖ σὲ προγενέστερες συνόδους καὶ κληθῆκαν γιὰ νὰ κριθοῦν ἀπὸ τὴν σύνοδο καὶ ὄχι γιὰ νὰ συμμετάσχουν σ' αὐτὴν (Β. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, σελ. 528).

τὴν τάξη στὴν Ἀνατολή. Κατὰ τὴν προεδρία τοῦ Γρηγορίου ἐπαναλήφθηκε ἡ καταδίκη τῶν ἀρειανικῶν αἵρέσεων τοῦ ἀπολιναρισμοῦ καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ πίστη τῆς Νικαίας. Προκειμένου νὰ προχωρήσουν καὶ οἱ σχετικὲς ἐκκλησιαστικὲς διαδικασίες, κρίθηκε ἀναγκαία ἡ διεύρυνση τῆς Συνόδου μὲ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλυρικοῦ. Ἡ προσέλευση τῶν ἐπισκόπων αὐτῶν ἐπηρέασε ἐμφανῶς τὸ κλίμα. Ἐνῶ ὁ Γρηγόριος συντάσσεται μὲ τὴ βούληση τοῦ ἐκλιπόντος Μελετίου, νὰ μὴν ἐκλεγεῖ ἄλλος ἐπίσκοπος μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο (Μελετίου ἢ Παυλίνου), ἡ μερίδα τοῦ Διοδώρου Ταρσοῦ ἀντιδρᾷ σθεναρὰ καὶ ἐκλέγει τὸν Φλαβιανό⁵⁵. Οἱ νεοεισελθόντες ἐπίσκοποι τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλυρικοῦ θέτουν ζήτημα ἀντικανονικότητας τοῦ μεταθετοῦ τοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τὰ Σάσιμα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐπηρεάζουν μερίδα ἐπισκόπων⁵⁶. Παρὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη τοῦ Θεοδοσίου, ὁ Γρηγόριος παραιτεῖται⁵⁷. Πρίν, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ Σύνοδο ἐκφωνεῖ τὸν περίφημο *Συντακτήριο* λόγου του⁵⁸. Μέχρι καὶ σήμερα, ὅταν διαβάζει κανεὶς τὸν λόγο αὐτό, γνωρίζοντας τὸν βίον καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Γρηγορίου, συγκλονίζεται. Τὸ ἡθικὸ καὶ πνευματικὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνδρὸς σφραγίζει τὰ χεῖλη τῶν ἐπικριτῶν του. Παρὰ τὴν προφανῆ ἀδικία, δὲν ἐπιρρίπτει εὐθύνες στοὺς πρωτεργάτες αὐτῆς, χάριν τῆς ἐνότητος τῆς Συνόδου. Ἀποδίδει τὴν ἀποχώρησή του στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐξυψώνοντας τοὺς συνοδικοὺς ἀντιπάλους του, ἐπειδὴ θέλει νὰ θέσει τὸ κοινὸ καλὸ ὑπὲρ αὐτῆς προσωπικῆς του δικαίωσης. Ὁ Γρηγόριος ἤθελε διακαῶς νὰ ἐπιτύχει στὸ ἔργο τῆς ἡ Β' Οἰκουμενικῆς. Ἡ αἵγλη τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ μειώσῃ τὸν ἱερὸ ζῆλον του γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ βασικότερου ἐχθροῦ τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ τῶν αἵρετικῶν. Προτίμησε νὰ δώσῃ δύναμη στοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἃς τοῦ εἶχαν φερθεῖ ὡς ἀντίπαλοι καὶ ὄχι ὡς ἀδελφοί. Ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὸν τὸν ἀποχαιρετιστήριο λόγο του δὲν χάνει τὴν εὐκαιρία νὰ θεολογήσῃ περὶ Τριάδος. Ἐπιχει-

55. Β. Φειδᾶ, *ὁ.π.*, σελ. 520. Βλ. καὶ Χ. Κρικιώνη, «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος πρότυπο εἰρηνοποιοῦ καὶ ὑπόδειγμα αὐτοθυσίας», *Πατερικά Θεολογικά Μελετήματα*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 159-201, ἐδῶ: σελ. 187-190.

56. Β. Φειδᾶ, *ὁ.π.*, σελ. 520. Βλ. καὶ Χ. Κρικιώνη, *ὁ.π.*, σελ. 191-201.

57. Β. Φειδᾶ, *ὁ.π.*, σελ. 525-526. Ἡ σύνοδος ἀποδέχθηκε τὴν παραίτηση κατὰ πλειοψηφία.

58. *Συντακτήριος εἰς τὴν τῶν ΠΝ' ἐπισκόπων παρουσίαν*, Sch 384,48-114, (PG 36,457-492· ΒΕΠΕΣ 60,121-135· ΕΠΕ 2,238-293). Ἐκφωνήθηκε τὸν Ἰούνιον τοῦ 381, ὅταν ὁ Γρηγόριος παραιτήθηκε τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς προεδρίας τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

ρεῖ νὰ ἐπηρεάσει συναισθηματικὰ τὸν λαὸ καὶ τὸν κληρὸ τῆς Βασιλεύουσας, ὥστε νὰ γίνουν ζηλωτὲς τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ ὄχι φανατικοὶ ὑπεραπιστῆς τοῦ δικοῦ του προσώπου. Γιὰ νὰ τοὺς ἐνθαρρύνει καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὁμαλὴ πορεία τῆς Συνόδου, προφητεύει ὅτι τὸ ποίμνιο ποὺ παρέλαβε ὡς «γεώργιον μικρὸν καὶ πενιχρόν» καὶ σήμερα παραδίδει «μέγα καὶ εὐσταχυ»⁵⁹, θὰ γιγαντωθεῖ ἀκόμη περισσότερο⁶⁰. Μὲ παρρησία ὁμολογεῖ ὅτι αὕτῃ ἡ προφητεία εἶναι ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὥστε φεύγοντας νὰ ἀφήσει ὡς παρακαταθήκη κλίμα αἰσιοδοξίας γιὰ τὸν ἀντιαιρετικὸ ἀγώνα. Ὁ Γρηγόριος ἐξυψώνει τὸ φρόνημα τῶν Συνοδικῶν χρησιμοποιοῦντας τὴν εἰκόνα ἀνάστασης νεκροῦ. Σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση λέγει χαρακτηριστικὰ τὰ ἐξῆς: «Ἦταν θαῦμα ποὺ ἡ ποίμνη νεκρὴ οὕσα ἄρχισε νὰ ἀνασταίνεται καὶ νὰ ζωογονεῖται ἀπὸ τὸ Πνεῦμα, “ὅστ’αὶ πρὸς ὅστ’αὶ καὶ ἀρμός πρὸς ἀρμόν”. Πρέπει ὅμως ἡ ἀνάσταση νὰ συντελεσθεῖ. Ἡ δική μου ἀπομάκρυνση ἂς μὴ δώσει λαβὴ στοὺς αἰρετικούς γιὰ πανηγυρισμούς»⁶¹. Ἐπικαλούμενος εἰρωνικὰ τὸ ρητὸ τοῦ Ζαχαρίου, «θρηνεῖ πεύκη διότι ἔπεσε κέδρος»⁶², στοχεύει στὴν ἐνεργοποίηση τοῦ θυμικοῦ τῶν Συνοδικῶν, ὥστε νὰ μὴν ἀφήσουν κανένα περιθώριο θριαμβολογίας στὸν πραγματικὸ ἐχθρό. Καὶ συνεχίζει ὁ μέγας Θεολόγος: «Εἶναι ἥρῃ μεγάλο θαῦμα ποὺ οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ ἡσυχάζουν αὐτὴν τὴν ἐποχὴ. Αὐτὸ εἶναι ἐπίτευγμα τῆς καλλιέργειας τῶν ὀρθοδόξων, οἱ ὅποιοι μάχονται κατὰ Χριστὸν τὸν εἰρηνικὸ καὶ πρᾶο πόλεμο»⁶³. Ὁ σοφὸς παιδαγωγὸς Γρηγόριος, δίδει ἓνα μάθημα ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος, ὄχι μόνο

59. *Συντακτῆριος εἰς τὴν τῶν ΠΝ' ἐπισκόπων παρουσίαν*, 4, *SCh* 384,58¹-60²⁵ (PG 36, 461C-464A).

60. *Συντακτῆριος εἰς τὴν τῶν ΠΝ' ἐπισκόπων παρουσίαν*, 6, *SCh* 384,62¹-64²³ (PG 36, 465AC).

61. *Συντακτῆριος εἰς τὴν τῶν ΠΝ' ἐπισκόπων παρουσίαν*, 6, *SCh* 384,64⁹⁻¹⁶ (PG 36, 465B): «Ἐξ οὗ γὰρ συνάγεσθαι ἤρξατο παρὰ τοῦ ζωογονοῦντος τοὺς νεκροὺς, ὅστ’αὶ πρὸς ὅστ’αὶ, καὶ ἀρμονία πρὸς ἀρμονίαν, καὶ τοῖς ξηροῖς ἐδόθη πνεῦμα ζωῆς καὶ παλιγγενεσίας, πᾶσαν, εὖ οἶδα, πληρωθῆναι δεῖ τὴν ἀνάστασιν· ὥστε μὴ ὑψούσθωσαν ἐν ἑαυτοῖς οἱ παραπικραίνοντες, μηδὲ, σκιὰν κρατοῦντες, ἡ ἐνύπνιον ἐξεγειρομένων ἢ αὖρας διαπνεοῦσας, ἡ νηὸς ἔχνη καθ’ ὕδατος, ἔχριν τι νομιζέτωσαν».

62. *Συντακτῆριος εἰς τὴν τῶν ΠΝ' ἐπισκόπων παρουσίαν*, 6, *SCh* 384,64¹⁶⁻¹⁷ (PG 36, 465B): «Ὅλουζέτω πίτις, ὅτι πέπτωκε κέδρος».

63. *Συντακτῆριος εἰς τὴν τῶν ΠΝ' ἐπισκόπων παρουσίαν*, 13, *SCh* 384,76¹⁻⁸ (PG 36, 472D-473A): «Ὁρᾶτε τὰς ἐναντίας γλώσσας ἡμερουμένας καὶ τοὺς θεότῃ πολемоῦντας ἡμῖν ἡσυχάζοντας. Καὶ τοῦτο τοῦ Πνεύματος, καὶ τοῦτο τῆς γεωργίας τῆς ἡμετέρας. Οὐ γὰρ ἀπαιδεύτως παιδεύομεν, οὐδὲ ταῖς ὕβρεσι βάλλομεν, ὅπερ πάσχουσιν οἱ πολλοί, μὴ τῷ λόγῳ μαχόμενοι, τοῖς δὲ λέγουσι, καὶ τὴν ἀσθένειαν ἔστιν ὅτε τῶν λογισμῶν ταῖς ὕβρεσι συγκαλύπτοντες».

στοὺς συγχρόνους του, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐπόμενες γενιές. Ἐξωρατίζει τὴν εἰκόνα τῶν ἐσωτερικῶν συνοδικῶν ἀντιπάλων του. Καὶ αὐτό, ὅχι γιὰ νὰ κο-
λακέψει, οὔτε γιὰ νὰ ἀναδιπλωθεῖ διπλωματικά, νὰ ἀποφύγει κάποια δυσ-
μενῇ συνέπεια ἢ νὰ ἀποκομίσει κάποιο ὄφελος. Ὅπως γνωρίζουμε, ὁ Γρηγό-
ριος ἀπὸ τότε καὶ στὸ ἐξῆς ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμὴ τῆς ἐκκλη-
σιαστικῆς διοίκησης. Ἀπλῶς, ὡς συνετὸς διαχειριστὴς τῆς κατάστασης,
δημιουργεῖ ἕνα εἰκονικὸ ἰσοῦψές σὲ σχέση μὲ τὸ δικό του πνευματικὸ ἀνά-
στημα. Κατόπιν τὸ ἀποδίδει στοὺς ἐνισταμένους κατ' αὐτοῦ, προκειμένου
νὰ τοὺς φιλοτιμήσει στὸ ἔργο τῆς Συνόδου. Θέλει νὰ τοὺς κάνει νὰ ἀντιλη-
φθοῦν ὅτι ἡ κρισιμότητα τῆς στιγμῆς γιὰ τὴν καθόλου Ἐκκλησία ὑπερβαί-
νει τὶς προσωπικὲς διαφωνίες καὶ ἀντιπαλότητες. Ἐπιχειρεῖ νὰ τοὺς κρατή-
σει ἐνωμένους στὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ. Γιὰ τὸν Γρηγόριο, οἱ ἐνι-
στάμενοι κατὰ τῆς Προεδρίας του συνοδικοί, παρέμεναν ἀδελφοί του, καὶ τὸ
κυριότερο καὶ σημαντικότερο, ὁμολάτρες τοῦ Πνεύματος. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο
προέβαλε στὸν Συντακτῆριο λόγο του, στοχεύοντας στὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἐ-
νότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Βέβαια, ἀργότερα στὰ αὐτοβιογρα-
φικά ἀποσπάσματα τῶν Ἐπῶν, παραθέτει ρεαλιστικὰ τὴν κατάσταση τῶν
Συνοδικῶν. Δὲν ὑπῆρχαν μόνον ἀξιόλογοι καὶ πνευματικοὶ Συνοδικοί.
Ὑπῆρχαν καὶ αὐτοὶ ποὺ φωνασκοῦσαν, ἀναπηδώντας ἀπὸ τὴ θέση τους καὶ
πάσῃ θυσίᾳ ἐπιδιώκοντας συμμαχίες, γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ γνώμη τους⁶⁴.
Πολλοί, παρὰ τὴν ἀπαίδευσίαν τους, ἤθελαν νὰ διδάξουν τὸν λαό⁶⁵. Ὅταν ὁ-
μολογοῦσαν τὶς πλάνες τους, ἦταν ψυχροὶ καὶ δὲν ἔδειχναν συντριβή⁶⁶, πρά-

64. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπη Ἱστορικά*, Περὶ ἑαυτοῦ, ΙΑ', στίχοι 1552-1556, PG 37, 1136A:

«ὥστ' ἐκβοῶντες, συλλέγοντες συμμάχους,
κατηγοροῦντες καὶ κατηγορούμενοι,
διδόντες, ἐκδημοῦντες ἐν πηδήμασιν,
διαρπάζοντες, οὓς τύχοι τις προφθάσας,
λύσση φιλαρχίας τε καὶ μοναρχίας».

65. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπη Ἱστορικά*, Περὶ ἑαυτοῦ, ΙΑ', στίχοι 1712-1715, PG 37, 1149A:

«ἐπίσκοποι νῦν μανθάνοντες τὸν θεόν,
διδάσκαλοι χθές, καὶ μαθηταὶ σήμερον,
τελειοποιοί, καὶ τέλειοι δεύτερον,
λαὸν καταρτίζοντες, οἱ τὰ σφῶν κακά...».

66. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπη Ἱστορικά*, Περὶ ἑαυτοῦ, ΙΑ', στίχοι 1716-1718, PG 37, 1149A:

«οὐκ οἶδ' ὅπως μέν, ἐκλαλοῦσι δ' οὐν ὅμως,
καὶ ταῦτα χωρὶς δακρύων· ὃ καὶ ξένον,
ἄδακρυς ἐκλάλησις ἄρρωστημάτων».

γμα πὺ ὑπονοεῖ καιροσκοπισμὸν. Γνωστοὶ ὑποστηρικτὲς κακοδοξιῶν ἐμφανίζονταν ὑποκριτικὰ ὡς ὀρθόδοξοι⁶⁷. Ὅταν πρότεινε τὴ λύση τοῦ ἀντιοχειανοῦ, φάνηκε τὸ πρόσωπο τῆς φιλαρχίας. Ἡ βίαιη καὶ ἄλογη ἀντίδρασή τους, τοῦ ἐπέτρεπε νὰ σκεφθεῖ, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δὲν εἶχαν συνείδηση τῆς πίστεώς τους καὶ ὁμολογοῦσαν ὅ,τι εὐχαριστοῦσε τοὺς κρατοῦντες⁶⁸. Ἡ στάση τους βοήθησε τὸν Γρηγόριο νὰ θυμηθεῖ παλαιότερες συμπεριφορές, ὅταν χωρὶς δυσκολία προσκολλῶντο στὴ μία ἢ τὴν ἄλλη κακὸδοξὴ ὁμάδα, ἐπαμφοτερίζοντες στὶς συμμαχίες καὶ προσαρτῶμενοι στὸ ἄρμα τοῦ ἐκαστοτε, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἰσχυροτέρου⁶⁹.

Ὁ Συντακτῆριος λόγος του, ὡς κείμενο ἀπαράμιλλης λογοτεχνικῆς, ρητορικῆς καὶ θεολογικῆς ἀξίας, ἐνίσχυσε τὸ ὀρθόδοξο κλίμα καὶ κυρίως τὴν ἐνότητα καὶ τὸ αἶσθημα εὐθύνης τῶν Συνοδικῶν ἀπέναντι στὴν ἱστορία. Ὁ Γρηγόριος μπορεῖ νὰ ἀποχώρησε ἀπὸ τὴ Σύνοδο καὶ νὰ ἐγίνε μετὰ τὸν Βασίλειο καὶ τὸν Μελέτιο ὁ τρίτος μεγάλος ἀπὼν, ἀλλὰ εἶχε προλάβει νὰ θέσει

67. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπη Ἱστορικά*, Περὶ ἑαυτοῦ, ΙΑ', στίχοι 1720-1732, PG 37, 1149-1150A:

«τὰ πάντα. Τοῦ παίζειν δὲ τίς μείζων τρυφή;
Ὁ μήτε πόνω τε κτητόν, ὡς τὰ πόλλ' ἔχει,
μήτ' ἄλλοθεν ποριστόν, ἀλλ' οὐδ' ὦνιον.
Ἡμεῖς δὲ πῶς ποθ' οἱ φιλάνθρωποι λίαν;
Προυθήκαμεν κήρυγμα πρόσθεν βημάτων·
πᾶσιν βοῶμεν· “ὅς θέλει, δεῦρ' εἰσίτω,
κἂν δίστροφός τις ἢ πολύστροφος τύχη.
Πανήγυρις ἔστηκεν. Ἀπίτω μηδεὶς
ἀπραγμάτευτος· ἂν μεταστραφῇ κύβος
(Καιροῦ γὰρ οὐδέν ἐστιν εὐστροφώτερον),
Ἐχεις τὸ τεχνύδριον, ἀνάδραμε πάλιν.
Οὐκ εὐμαθὲς πίστει τὸ προσκεῖσθαι μιᾷ,
βίων δὲ πολλὰς εἰδέναι διεξόδους”».

68. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπη*, II, 1, ΙΑ', στίχοι 1703-1709, PG 37,1148A:

«ἐξ οὗ καὶ τᾶλλα δῆλον ὡς ὑψίφρονες.
Κἀκεῖνο δ' οἶον· τὴν γλυκεῖαν καὶ καλήν
πηγὴν παλαιᾶς πίστεως, ἥ τριάδος
εἰς ἓν συνῆγε τὴν σεβάσμιον φύσιν,
ἧς ἦν ποθ' ἡ Νικαία φροντιστήριον,
ταύτην ἐώρων ἀλμυραῖς ἐπιρροαῖς
τῶν ἀμφιδόξων ἀθλίως θολουμένην,
οἱ ταῦτα δοξάζουσιν, οἷς χαίρει κράτος».

69. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπη Ἱστορικά*, Περὶ ἑαυτοῦ, ΙΑ', στίχοι 1708, 1720-1729, PG 37,1149-1150A.

τὴν πορεία τῆς Συνόδου στὴν τροχιά τῆς θεολογίας τῶν Καππαδοκῶν. Ὡς γνωστόν, παρὼν στίς προπαρασκευαστικές καὶ ἀνεπίσημες συζητήσεις τῆς Συνόδου καθὼς καὶ σὲ κρίσιμες συνεδρίες τῆς⁷⁰. Ἡ παρουσία του στὴ διαμόρφωση τῆς πνευματολογικῆς διδασκαλίας τῆς Συνόδου ὑπῆρξε καθοριστική, ἀφοῦ κατόρθωσε νὰ πείσει πολλοὺς νὰ μείνουν συνεπεῖς στὴ θεολογία τοῦ πρώτου Συμβόλου. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ θεολογικὴ συνέπεια πρὸς τὸ Σύμβολο δὲν ἦταν αὐτονόητη⁷¹. Ὁ ἀπόηχος τῆς ἀποχωρήσεώς του ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῆς Συνόδου ἦταν ἡχηρὸς. Οἱ ἐναπομείναντες Καππαδόκες, Γρηγόριος Νύσσης καὶ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου, ἀνέλαβαν τὸ βάρος τῆς ἐκπροσωπήσεως τῆς θεολογίας του⁷² ὡς βαθεῖς γνώστες τῶν δογματικῶν συγγραμμάτων του καὶ τῶν προφορικῶν διδασκαλιῶν του.

70. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπὶ Ἱστορικά*, Περὶ ἑαυτοῦ, ΙΑ', στίχοι 1753-1755, PG 37, 1152A:

«τῇ διπλῇ κλαπέϊσι τῶν διδαγμάτων
τό τ' ἐν μέσῳ κήρυγμα εὐσεβῶς ἔχον,
τόκος τεκόντων παντελῶς ἀλλότριος».

Βλ. καὶ Σ. Παπαδόπουλου, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Σπουδὴ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1991, σελ. 157.

71. Σ. Παπαδόπουλου, *ὁ.π.*, σελ. 158.

72. Τὰ συγγράμματα ποὺ προηγοῦνται ἢ εἶναι σύγχρονα μὲ τὴ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο καὶ ἔχουν πνευματολογικὸ καὶ τριαδολογικὸ ἐνδιαφέρον εἶναι τὰ ἐξῆς: *Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, λόγος ὁ ὁποῖος ἐκφωνήθηκε τὸ 379 καὶ ἀποτελέσκει τὸ προσχέδιο γιὰ τοὺς *Περὶ θεολογίας* λόγους καθὼς ἐρμηνεύει συνοπτικὰ τὸ Τριαδικὸ δόγμα (PG 35, 1065-1080· BEΠΕΣ 59,142-148· ΕΠΕ 4,256-277), *Θεολογικός Α'*. *Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις* [PG 36,12-25· J. Barbel, Gregor von Nazianz, *Die fünf theologischen Reden*, Text ü. Übers. mit Einleitung u. Kommentar. (Testimonia, Schriften der altchristlichen Zeit 3), Düsseldorf, Patmos-Verlag 1963, σελ. 38-60· SCH 250,69-98· BEΠΕΣ 59,213-218· ΕΠΕ 4,10-33], *Θεολογικός Β'*. *Περὶ Θεολογίας* [PG 36,25-72· J. Barbel, σελ. 62-126· SCH 250,100-174· BEΠΕΣ 59,219-237· ΕΠΕ 4,34-103], *Θεολογικός Γ'*. *Περὶ Ὑιοῦ* [PG 36,73-104· J. Barbel, σελ. 128-168· SCH 250,176-224· BEΠΕΣ 59,239-251· ΕΠΕ 4,104-151], *Θεολογικός Δ'*. *Περὶ Ὑιοῦ* [PG 36,104-133· J. Barbel, σελ. 170-216· SCH 250,226-274· BEΠΕΣ 59,253-265· ΕΠΕ 4,152-195], *Θεολογικός Ε'*. *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* [PG 36,133-172· J. Barbel, σελ. 218-282· SCH 250,276-342· BEΠΕΣ 59,267-282· ΕΠΕ 4,196-225]. Οἱ Θεολογικοὶ λόγοι ἐκφωνήθηκαν τὸ 380 στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀποτελοῦν μία ἐνότητα. Οἱ πρῶτοι τέσσερις ἀντιμετωπίζουν τοὺς Ἀνομοίους καὶ ὁ πέμπτος τοὺς Πνευματομάχους. Ἀναλυτικότερα, στὸν Α' λόγο ὁ Γρηγόριος μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ φράση του «οὐ παντός τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν, οὐ παντός» πραγματεύεται τοὺς ὅρους καὶ τὶς προϋποθέσεις ἐκφορᾶς θεολογικοῦ λόγου. Ὁ Β' λόγος ἀποτελεῖ πραγματεία περὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Στὸν Γ' λόγο του ὁ Γρηγόριος ἐξετάζει τὸ τριαδικὸ πρόβλημα, στὸν Δ' ἀναλύει τὰ ἀμφιλεγόμενα περὶ Ὑιοῦ χωρὶα τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης καὶ στὸν Ε' τὰ περὶ Ἁγίου Πνεύματος. Στὸν Γρηγόριο ἀποδίδεται ἡ διατύπωση τοῦ Συμβόλου «κύριον» γιὰ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

5. Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου

Ὁ Ἀμφιλόχιος ἦταν πνευματικὸ τέκνο τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Μὲ τὸν τελευταῖο ἦταν καὶ κατὰ σάρκα ἐξάδελφοι. Ἡ σχέση του μὲ τοὺς δύο μέγιστους Καππαδόκες ὑπῆρξε υἱική. Ἦταν ὁ ἀγαπημένος μαθητὴς τους. Ἐχοντας συνείδηση τοῦ μεγέθους τῶν δύο ἀνδρῶν, προτιμοῦσε νὰ ζεῖ ὑπὸ τῇ σκιά τους ὡς βοηθὸς καὶ παραστάτης τους. Σὲ ἐρώτημα τοῦ Ἀμφιλοχίου ὀφείλεται, ὅπως εἶδαμε, πνευματολογικὴ πραγματεία τοῦ Βασιλείου. Ὁ ἴδιος ἦταν ὑπέρμαχος τῆς πίστεως τῆς Νικαίας. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἀπέκτησε τὸ ἐπισκοπικὸ ἀξίωμα, ἐξακολουθοῦσε νὰ ζητᾶ συμβουλὲς καὶ ὑποδείξεις ἀπὸ τὸν Βασίλειο. Ὁ δάσκαλός του, ὅμως, τὸν ἐνθάρρυνε καὶ τὸν παρότρυνε νὰ ἀγωνίζεται μὲ τίς δικές του δυνάμεις. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιο διαβάζουμε: «μὴ παρ' ἡμῶν ζῆτει λόγους, ἀλλὰ ταῖς οἰκείαις τῆς ῥητορικῆς ἀκίσιν αὐτοὺς κατατίτρωσκε»⁷³. Μία πρώτη σημαντικὴ πρωτοβουλία τοῦ Ἀμφιλοχίου λαμβάνει χώρα τὸ 376. Συγκαλεῖ Σύνοδο τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας του πρὸς ἀναγνώριση τῶν δογμάτων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς καὶ ὑπεράσπιση τῆς θεότητας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁷⁴. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βασιλείου συγγράφει καὶ αὐτὸς δοκίμιο *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* καὶ τὸ παρουσιάζει στὰ «παρασκήνια» τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριβωθεῖ μὲ βεβαιότητα ἂν τὸ παρουσίασε ἐπισήμως. Δὲν σώζονται πρακτικὰ τῆς Συνόδου, διότι, κατὰ πιθανότερη ἐκδοχή, δὲν τηρήθηκαν Πρακτικά⁷⁵. Ὁ Ἱερώνυμος ἀναφέρει ὅτι ἡ *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* πραγματεία τοῦ Ἀμφιλοχίου, τοῦ ἀναγνώσθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα κατὰ τὴ συνάντησή τους στὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὡστόσο, δὲν διευκρινίζει ἂν ἐπρόκειτο γιὰ μία ἰδιωτικὴ στιγμὴ, ἢ ἂν ἡ ἀνάγνωση εἶχε δημόσιο ἢ καὶ ἐπίσημο χαρακτήρα⁷⁶. Εἶναι, ὅμως, περισσότερο πιθανὸ ἢ ἀνάγνωση νὰ ἔλαβε χώρα σὲ κάποια ἄτυπη σύναξη μερίδος Συνοδικῶν⁷⁷. Τὸ πνευματολογικὸ αὐτὸ δοκίμιο δὲν σώζεται.

73. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ CCXXXVI, Τῷ αὐτῷ Ἀμφιλοχίῳ*, 5, ἐκδ. Y. Courtonne, *Saint Basile Lettres*, τόμ. 3ος, Les Belles Lettres, Paris 1966, σελ. 53 (PG 32,881D-884A).

74. Βλ. *Συνοδικὴ Ἐπιστολή*, *Amphilochii Iconiensis Opera*, CCG 3, ἐκδ. C. Datema, Turnhout - Brepols 1978, σελ. 5-9 (PG 39,93-98).

75. Β. Φειδᾶ, ὁ.π., σελ. 527. Κατὰ τὸν Παῦλο Μενεβίσογλου Πρακτικὰ τηρήθηκαν ἀλλὰ δὲν διασώθηκαν (Παύλου Μενεβίσογλου, ὁ.π., σελ. 175-176).

76. Ἱερωνύμου, *De viris illustribus* 133, σελ. 267. Βλ. καὶ Π. Χρήστου, ὁ.π., σελ. 224.

77. Π. Χρήστου, ὁ.π., σελ. 169.

78. Θεοδώρητου Κύρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, V, 16, *SCh* 530,398¹-400²⁵ (PG 82, 1229A-1232A). Τὴν ἐκδοχή τοῦ Θεοδώρητου υἱοθετεῖ καὶ ὁ Ζωναράς στὸ ἔργο του «Ἐπι-

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου ἀποδίδει στὸν ἐπίσκοπο Ἰκονίου Ἀμφιλόχιο τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο σὲ στιγμιότυπο ποὺ περιγράφει ὁ Σωζομενός⁷⁸: ὅταν ὁ Θεοδόσιος πανηγύριζε τὴν εἰς Αὐγουστο ἀναγόρευση τοῦ δεκαεξάχρονου υἱοῦ του Ἀρκαδίου, προσῆλθε συνοδευόμενος ἀπὸ ἀξιωματούχους καὶ ἕνας ιερέας. Κατὰ τὸν Θεοδώρητο ἦταν ὁ Ἀμφιλόχιος. Ὁ προσκεκλημένος ἀπέ- νειμε τιμὲς στὸν αὐτοκράτορα, ἐνῶ περιορίσθηκε σὲ ἕναν ἀπλὸ χαιρετισμὸ τοῦ Ἀρκαδίου: «χαῖρε τεκνίον»⁷⁹. Ὁ Θεοδόσιος ἐξοργίστηκε καὶ διέταξε τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ θρασύτατου ἐπισκέπτη. Ὅμως ὁ Ἀμφιλόχιος εὐθαρσῶς ἀπαντᾷ στὸν Θεοδόσιο, πῶς τὴν ἴδια ἀγανάκτηση προκαλοῦν στὸν οὐράνιο Πατέρα ἐκεῖνοι ποὺ τιμοῦν «ἀνομοίως» τὸν Υἱό του καὶ τολμοῦν νὰ Τὸν κα- λοῦν «ἡττονα τοῦ γεννήσαντος»⁸⁰. Ἔτσι, θρυλεῖται ὅτι ὁ Θεοδόσιος ἐπέισθη νὰ λάβει μέτρα κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ.

Συνοψίζοντας, θέλω νὰ ἐπισημάνω ὅτι οἱ προσωπικὲς ἱστορίες τῶν μεγάλων αὐτῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, ὅπως ἐμπλέκονται στὴν Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή τῆς Β' Οἰκουμενικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τίς πρόδηλες καὶ προβληθεῖσες ἐπαρκῶς ἀπὸ τὴν ἔρευνα ἱστορι- κοθεολογικὲς καὶ ἐκκλησιολογικὲς προεκτάσεις ἔχουν καὶ ποιμαντικὸ ἐν- διαφέρον, ὡς πρὸς τὸν εἰρηνοποιό, ἀνεξίκακο, εὐθύβολο, ἀκέραιο, διαυγῆ, φι- λάδελφο, καταλλακτικὸ, οἰκοδομητικὸ, ἐμπνευστικὸ καὶ ἐν τέλει πνευμα- τέμφορο τρόπο ἄσκησης τοῦ ἐπισκοπικοῦ λειτουργήματος.

Περαίνω τὴν εἰσήγησή μου δι' εὐχῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου δανειζόμενος τὴ φράση του, ὅπως τὸ πάλαι ποτὲ «μέγα καὶ εὐσταχυ γεώρ- γιον» τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, καταυγασθεῖ ὑπὸ τοῦ Ἡλίου τῆς Δικαιοσύνης καὶ γνωρίσει ἡμέρες νέας ἀκμῆς καὶ δόξας. Ἡ παρούσα περίσταση μαρτυρεῖ ὅτι ἡ γεραρὰ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ὁ φάρος αὐτὸς τῆς θεολογίας, ἔχει ἤδη ἀναφλεχθεῖ μὲ τὴ φωτιστικὴ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύμα- τος. Ἔτσι, ἐδῶ καὶ καιρὸ ἐκπέμπει στὴν οἰκουμένη τὸ μήνυμα τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου.

Σὰς εὐχαριστῶ.

τομὴ Ἱστοριῶν» (Ioannis Zonarae, *Annales*, vol. III, XIII, 19, (ed.) Th. Büttner-Wobst, Bon- nae 1897, σελ. 91¹⁴-92⁷).

79. Σωζομενοῦ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, GCS 50, ἐκδ. J. Bidez and G. C. Hansen, Aka- demie-Verlag, Berlin 1960, VII, 6, σελ. 308³ (PG 67,1428C).

80. Σωζομενοῦ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, VII, 6, σελ. 308⁶⁻⁸: «οὕτω δὴ νόμισον, ὃ βασι- λεῦ, καὶ τὸν οὐράνιον πατέρα ἀγανακτεῖν πρὸς τοὺς ἀνομοίως τὸν υἱὸν τιμῶντας καὶ ἡττονα τολμῶντας ἀποκαλεῖν τοῦ γεννήσαντος» (PG 67,1429A).

